

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
Л.Н. ГУМИЛЕВ АТЫНДАҒЫ ЕУРАЗИЯ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ

Студенттер мен жас ғалымдардың
«ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ БІЛІМ - 2014» атты
IX халықаралық ғылыми конференциясы

IX Международная научная конференция
студентов и молодых ученых
«НАУКА И ОБРАЗОВАНИЕ - 2014»

The IX International Scientific Conference for
students and young scholars
«SCIENCE AND EDUCATION-2014»

2014 жыл 11 сәуір
11 апреля 2014 года
April 11, 2014

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
Л.Н. ГУМИЛЕВ АТЫНДАҒЫ ЕУРАЗИЯ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ**

**Студенттер мен жас ғалымдардың
«Ғылым және білім - 2014»
атты IX Халықаралық ғылыми конференциясының
БАЯНДАМАЛАР ЖИНАҒЫ**

**СБОРНИК МАТЕРИАЛОВ
IX Международной научной конференции
студентов и молодых ученых
«Наука и образование - 2014»**

**PROCEEDINGS
of the IX International Scientific Conference
for students and young scholars
«Science and education - 2014»**

2014 жыл 11 сәуір

Астана

УДК 001(063)
ББК 72
Ғ 96

Ғ 96

«Ғылым және білім – 2014» атты студенттер мен жас ғалымдардың IX Халықаралық ғылыми конференциясы = IX Международная научная конференция студентов и молодых ученых «Наука и образование - 2014» = The IX International Scientific Conference for students and young scholars «Science and education - 2014».
– Астана: <http://www.eni.kz/ru/nauka/nauka-i-obrazovanie/>, 2014. – 5831 стр.
(қазақша, орысша, ағылшынша).

ISBN 978-9965-31-610-4

Жинаққа студенттердің, магистранттардың, докторанттардың және жас ғалымдардың жаратылыстану-техникалық және гуманитарлық ғылымдардың өзекті мәселелері бойынша баяндамалары енгізілген.

The proceedings are the papers of students, undergraduates, doctoral students and young researchers on topical issues of natural and technical sciences and humanities.

В сборник вошли доклады студентов, магистрантов, докторантов и молодых ученых по актуальным вопросам естественно-технических и гуманитарных наук.

УДК 001(063)
ББК 72

ISBN 978-9965-31-610-4

©Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық
университеті, 2014

2. Қалиев Ғ., Сарыбаев Ш. Қазақ диалектологиясы. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 200 бет.
3. Омарбеков С. Қазақтың ауызекі тіліндегі жергілікті ерекшеліктер. – Павлодар: С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, 2008, - 224 бет.
4. Досқараев Ж. Қазақ тілінің жергілікті ерекшеліктері. – Алматы. 1955, - 229 бет
5. Аманжолов С. Вопросы диалектологии и истории казахского языка. Алма-ата, 1959.
6. Диалектологиялық сөздік. – Алматы: Арыс, 2007. – 800 бет.
7. Узбекско-русский словарь. – Ташкент: Главная редакция Узбекской Советской Энциклопедии, 1988. – 726 бет.
8. Юсуф Б. Узбекча туркча луғат. - Тошкент: Узбекистон, 1993. – 416 бет.
9. Tekin T. Orhon Yazitları. – Ankara: Türk Dil Kurumu, 2010. – 232 s.
10. Аманжолов С. Вопросы диалектологии и истории казахского языка. Часть I. Алма-ата, 1959.
11. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. -968 б.
12. Байниязов А., Байниязова Ж. Түрікше-қазақша сөздік. – Алматы, 2012 ж. – 495 б.

УДК 398 (=512.1)

ТҮРКІ ФОЛЬКЛОРЫНДАҒЫ ЖЫЛҚЫ ОБРАЗЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІГІ

Аманбайқызы Дина

sarikiz91@mail.ru

Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Түрктану кафедрасының 6M020500 – Филология: түркі тілдері
мамандығының 1 курс магистранты
Ғылыми жетекшісі – И.Нұрахметұлы

Жылқы образы әлем халықтары фольклорында ежелден қалыптасқан. Соған қарамастан жылқы образы ең көп кездесетін фольклор түркі фольклоры деуге болады. Себебі жылқы образы түркі фольклорында ең кең таралған аса күрделі, әрі көркем образ. Сонымен бірге түркі халықтарының этнографиясында да жылқыға қатысты ұғымдар көп кездеседі. Жылқыға байланысты салт-дәстүрлер де жеткілікті. Төрт түлігі сай болса, төрт құбыласы тең болатын, көшпелі тұрмыс салтын ұстанған түркі халқы үшін жануарлардың бәрінің де өзіндік орны бар. Олар тұз тағыларын қолға үйретіп, етін азық, терісін киім үшін тұрмыстық мақсатта пайдалана білген. Жануарларды асырап-баптаудың әдіс-тәсілдерін ерте меңгерген. Көшпелі түркілердің тұрмыс -тіршілігінде, жылқының атқарар қызметі, алар орны ерекше. Түркілер жылқыны қолға үйреткеннен кейін, алыс аралықтарды бағындырып, өркениеттің жаңа сатысына қадам басқан. Көшпенділер тіршілігі үшін қоныс ауыстыру, алыс жолдарға жолаушылау, алыс жерлерге ауыр жүктерді жеткізуде жылқы аса күшті әрі шапшаң тасымалдаушы көлік болған. Жылқы бейбіт күнде мініс көлігі, жаугершілікте батырдың сенімді серігі, еті азық, қымызы сусын бірегей түлік. Халық тұрмысының сән - салтанатын асыратын да жылқы. «Жылқыны ең ерте қолға үйреткен халық түркі халықтары» [1, 181 б]. Көне түркілердің жылқыны қай дәуірде, қашан қолға үйреткені туралы нақты дерек жоқ. «Жаңа тас құралдар дәуіріне келгенде, адамзат үй жануарларын қолға үйретіп, тырнаштап егін сала бастады» [2, 1 б], деген пікірге келісек, жылқының көшпелілер өмірінде қолға үйретілуі онан әлде қайда бұрын болғанына аналогия жасауға болады. Ежелгі және орта ғасырларда жылқыны ең көп пайдаланған да түркі халықтары екені даусыз. Көптеген халықтарда патшалар мен бай манаптардың қолы ғана жететін қасиетті түлік, кез келген түркі киіз үйінің алдында ат ағашта байлаулы тұрғанын елестету қиын емес. Көшпелі түріктердің өмірінің мәні де, сәні де, олардың күш-қуаты да жылқыда еді. Ертегілер мен эпостарда тұлпардың рөлі батырдан бір де кем емес. Өйткені батырдың жауын жеңуі де, жұрт алдындағы беделінің биіктігі де тұлпармен тікелей байланысты. Эпос, ертегі қаһармандары мен олардың тұлпарлары нақты өмірде кездесе бермейтін, халықтың арман-мұратынан туған идеал образдар. Бұл туралы В.Я. Бутанаев «Мир хонгорского

(хакасского) фольклора» (Абақан 2008) атты монографиялық еңбегінде: «В поэмах тюрко-монгольских народов обязательно к имени богатыря добавляется кличка богатырского коня, на котором он ездит. Этот факт связан с большим значением коня в жизни кочевника. Вместе с нареченным именем алып получал и предназначенную ему ездовую лошадь. Такой герой именовался *атха-тонга чидінген алып «богатырь, обретший коня и одежду»*¹⁶⁷ (Кок хан. с. 25; Айдолай. С.16.) ...Богатырский конь носит хонгорское название *аранчула* или *тулбар*... Аранчула никогда не испытывает чувства голода, жажды и никогда не устает» [3, 54-55 б], - деп, көшпенділер өмірінде жылқының маңызына ерекше тоқталады.

Қытай қоғамдық ғылымдар академиясы ұлттар әдебиеті институтының зерттеушісі Хуан Жұншяң: «Моңғолдар Юан патшалығын аттылы жасақтың күшімен, темір найзаның ұшымен құрған. 14-ғасырда зеңбірек жасалғанға дейін аттылы жасақ бастан-аяқ күдіретті әскери күш болып келді»[4, 26], - дейді. Бұл пікірдің көне және орта ғасырлық түркілер құрған империялардың бәріне қатысы бар. Соған орай түркі ауыз әдебиетінде ең көп кездесетін жануар да осы жылқы малы. Түркілік көркем ойдың мәйегі болған бірден-бір образ –жылқы образы десек артық емес.

Архаикалық көлемді эпостардан басталып, ертегі, аңыз -әпсана, мақал-мәтелге, жұмбақ жаңылтпаштарға дейінгі ауыз әдебиетінің барлық түрлерінде жылқы туралы айтылмайтыны жоқ. Сонымен бірге жылқыға деген халықтың сенімінде ерекше. Халықтың ырым-тиымдары, алғыстары мен қарғыстары да жылқыға байланысты айтылады. Ауыз әдебиетінде жылқы тек қана адаммен салыстырыла айтылады. Бұдан түркілік дүниетанымда жылқының феноменінің алатын орны қандай екенін көруге болады.

Ауыз әдебиетіндегі жанр түрінің ерекшеліктеріне қарай жылқы бейнесі әртүрлі болып кездеседі. Соған байланысты ауыз әдебиеті нұсқаларындағы жылқының атқарар рөлі өзгеріп отырады. Мақал-мәтелдерде жылқының ерекшелігі жинақталып, оның адаммен қатынасы тұжырымдалып, жылқының қасиеті ашыла түседі. Мысалы: «Ат иесін таныр», «Ер қанаты -ат», «Ат айналып қазығын табар», «Ат мінсең -ауылыңмен», «Ат аунаған жерде түк қалар», «Ат үсті -әулие», «Ат басына күн туса, ауыздықпен су ішер, Ер басына күн туса, етігімен су кешер». түркі халықтарында бата мен тілек ең қасиетті дүниелер. Сол бата-тілектерінің ең жақсысы атқа байланысты болып келеді. Баталарда: «Мінгенің жорға, кигенің торқа болсын», «Тақымыңнан тұлпар кетпесін, тұғырыңнан сұңқар кетпесін», «Жол ортаға келгенде атың өлмесін, жер ортаға келгенде жарың өлмесін», «Мінгенің тұлпар болсын, салғаның сұңқар болсын», «Атың барда жер таны желіп жүріп, асың барда ел таны беріп жүріп», «аузыңнан ас кетпесін, астыңнан ат кетпесін», «Атың жүрісті босын, елің ырысты болсын», «Атың желісті болсын, тірлігің өрісті болсын», «Жолға шықсаң жорға мін», «Жылқың жапырақтан көп, қойың топырақтан көп болсын», «Аяғың жерге тимесін, маңдайың күнге күймесін» [5,178 б], т. б. болып келеді. «Айдарлы басым жерде қалса да, атымның басы жерде қалмасын» дейтін ескі серт мұсылман дінінен әлде қайда бұрынғы заманның туындысы екені даусыз. Жылқының осынша құрметке ие болуы оның жоғарыдағы аталған функцияларынан тыс, тектілігін, тазалығын, сұлулығын бағалаудан туған.

Әлемдегі барлық халықтың ауыз әдебиетінде кездесетін «қарғыс» түркілерде көбіне жылқыға ба йланысты болып келетіні бар. Түркілер үшін ең ауыр қарғыс аттан айрылу немесе атының жаман болуы немесе тұлпарының мезгілсіз мерт болуы. Оны «атыңның аяғы сынсын», «атың шылбыр қашаған болсын», «атың шабан болсын, жарың жаман болсын»[6, 85 б], «атың азып иолда қалсаңе, елің тозып сергердан болсанә» [7,36 б] деп келетін қарғыстардан көреміз.

Көне түркілер жылқыны басқа ұрмаған, соғымға сойған жылқының басын шаппаған, бекітулі (тұсаулы, шідерлі, өрелі, арқандаулы) жылқыны ұрмаған. Жылқыны басқа ұрмайтын себебі, жылқының маңдайында «Алла» деген жазу бар деп сенеді. Бұл ислам діні кіргеннен кейін қалыптасқан сенім. Ал, жылқыны маңдайға ұрмау, бекітулі атты ұрмау тәңір дініне сенген көне түркілерде де болған делінеді, бұл жылқы атасын қорлау деп қаралған. Бұл сенім әлі күнге дейін қазақ, қырғыз халықтарында сақталып отыр.

Түркілердің күнделікті өмірінен бастап, елін-жерін қорғау жолындағы күрестеріне дейін жылқы ерекше орын алады. Жылқысыз көшпелі халық тұрмысын елестету мүмкін болмаса, тұлпарсыз эпостың да болмайтыны хақ. Тұлпарсыз батыр жарты күшінен айырылып, жетімсіреп, айбаты мен қайраты кеми түседі. Сондықтан да қазақ халқында «батыр туса, ол мінетін ат қоса туады» дейтін сенім болған. Соған байланысты халық эпостарында жылқы образының көркем түрлері жасалған.

Түркілерде жылқы түлігін айырықша қастерлеген. Олар асыл тұлпарларды қас батырларға мінгізген, құрметті адамдарға сыйлаған. Ал батырлар тұлпар атын өзінің сенімді серігі деп білген. «Алпамыс» жырындағы Байшұбар Алпамыстың «Қобланды» жырындағы Тайбуырыл Қобыландының жан серігі, қос қанаты, жарты жаны. Ондай ерекше аттар көне эпостарда ғайыптан кездесетін, не көп жылқының ішінен батырды өзі танитын, немесе батырдың жақын бір туысы таңдап беретін болған.

Ф.ғ.к. А.А. Көшекова «Қазақ эпосындағы ат образы» тақырыбындағы кандидаттық диссертациясында эпостағы аттың бес түрлі функция атқаратынын баяндайды:

Онда: «Ат жөн-жол көрсетіп, алда не болатынын болжап, не істеу керек екендігін айтып, бас қаһарманды басқарып отырады; Аттың оқиғаларға белсене қатысып, құсқа не балыққа, т.б. айналып кетуі, я болмаса оқиғаға қажетті басқа бір адамның не жануардың кейпіне енуі, аспанға ұшуы не жердің астына түсіп кетуі, басқа да фабуланың өркендеуіне керекті әрекеттерді атқаратыны, қаһарманды алыс жерлерге апаратын тасымалдаушы екені, батырмен бірге жаумен шайқасатыны, онан қалса жай ғана қаһарманның мініс көлігі ретінде реалистік сипатта суреттелетіні [8, 126] айтылады. Бұл пікірлердің қайталанған, шұбалшаң тұстары болғанымен де эпостардағы жылқының атқарар қызметін түсінуге көп септігі тиетін құнды пікірлер. Дәл осы жылқы образының ғажайып құбылмалығы туралы А.Байтұрсынұлы: «Батыр әңгімесі өтірік-шыны аралас қойыртпақ әңгіме болады. Шын жағы – бұрын батырлар болуы. Батырлар заманында соғыс болуы, батырлар халық үшін қайрат қылуы, жұртын қорғауы. Өтірік жағы – олардың мінген атына, тұтынған затына, өздеріне бітпеген қасиеттерді таңу, болмаған күштерді, болмаған істерді телу» деп жазады [9, 236 б.] деген екен.

Күрделі жылқы образының мәнін аша түсетін пікірді Р.Бердібай айтады. ғалым: «Қобыланды батырдағы» Тайбуырылдың шабысын бейнелейтін тұс көңілімізді елең еткізіп, қаһармандық, еркіндіктің стихиясына қанықтырғандай болады, ... мәрттіктің мәңгі үлгісіндей тұтастығымен және кесектігімен таң қалдырады» деп жазады [10, 53 б.]. Бұл пікір эпостардағы жылқының шектен тыс құдіретке ие болуы адамдардың арман-мұратынан туған қаһармандық еркіндік стихиясының жемісі екенін көрсетеді.

Түркі эпостарындағы жылқы образының тағы бір екерешілігі халық тұрмысынан алынған шыншылдығы. Жылқы түркілер өмірінің бір бөлшегі тәрізді. Еуропалықтардың ат мінген түркілері кентавр деп атауы тегін емес.

«Қазақ эпосындағы ат образының генезисін тарихи-диахрондық тұрғыдан қарастырған кезде аттың шын мәнінде жеке бейне емес, бас кейіпкермен біртұтас бір бейне екендігін ... байқаймыз» [11, 53 б.].

Жылқы образының мінсіздігіде түркілік ауыз әдебиетіне тән дара құбылыс. Түркі фольклорында түз тағыларының да, үй жануарларының да ғажайып бейнелері жасалған. Күнделікті өмірдегі атқаратын қызметі мен келтіретін пайдасына қарай әрбір жануар әр түрлі кейіпте суреттеледі.

Үнемі кездесетін жануарлардың бірі жақсы кейіпте кездесе, енді бірі жағымсыз, халыққа қарсы, батырға дұшпан теріс азу күштердің көмекшісі, тілеулесі болып отырады. Мысалы, қасқыр, ит, ешкі түйе. Эпостарда болсын, ертегілерде болсын, тұлпарда мін болмайды, олар келер жамандықты да жақсылықты да алдын ала сезіп білетін қасиет иесі. Сонымен бірге батырдың адал досы. Басқа жануарлар бірде жақсы, жағымды түрде кездесе, бірде жағымсыз, ұнамсыз образда кездеседі.

Қорыта айтқанда, түркі фольклорындағы жылқы образының ерекшелігі - қиял мен нақты тарихи шындықтың синтезінен туған көркем бейне екендігі. Ауыз әдебиетінің барлық жанрлық түрлеріне таралған, идеал, мінсіз бейне.

Қолданылған дереккөздер тізімі

1. Су Бихай. Қазақ мәдениет тарихы. Аударған Т. Зәкенұлы. - Алматы: дүниежүзі қазақтары қауымдасстығының ата мұра баспа орталығы, 2001 ж. -551б
2. Хуаң Жұңшяң. // Шинжяң қоғамдық ғылымы журналының// 2009-жыл, № 1-нөмер
3. В.Я. Бутанаев, И.И. Бутанаева «Мир хонгорского (хакаского) фольклора» . – Абақан, -2008 ж.
4. Хуаң Жұңшяң. // Шинжяң қоғамдық ғылымы журналының// 2009-жыл, № 1-нөмер
5. Алтай Қазақтарының мақал-мәтелдері , Алтай қаласы 1989 ж.
6. «Қазақтың алғыстары мен қарғыстары». Құрастырған Болат Бопайұлы. Үрімжі: Шинжаң жастар-өрендер баспасы, 1993 ж. -190
7. Ұйғыр мақалдары. Қашқар ұйғыр нәшираты, 1998 жыл, 387 бет.
8. Көшекова А.А. «Қазақ эпосындағы ат образы» тақырыбындағы кандидаттық диссертациясының авторефераты.
9. Байтұрсынов А.Б. Шығармалары. Өлеңдер, аудармалар, зерттеулер. –Алматы: Жазушы, 1989. – 320.
10. Бердібай Р. «Эпос – ел қазынасы» Алматы, «Рауан» 1995.
11. Көшекова А.А. «Қазақ эпосындағы ат образы» тақырыбындағы кандидаттық диссертациясының авторефераты.

УДК 81'01-42=512.1=19

АНАЛИЗ ЯЗЫКА АРМЯНО-КЫПЧАКСКИХ ПАМЯТНИКОВ.

Диханбаева Азиза Ерболатовна

aziza_dikhanbayeva@mail.ru

Магистрант 1-го курса Факультета международных отношений
специальности Тюркология

Научный руководитель – Н.Г.Шаймердинова

В связи с изучением истории и культуры языка тюркского народа, изучение армяно-кыпчакских памятников является актуальным и востребованным аспектом, поскольку в нем содержатся богатые знания по истории, культуре языка тюркского народа, в том числе казахского народа. Армяно-кыпчакские памятники письменности в Казахстане до сих пор недостаточно исследованы. В данной научной статье раскрывается основной историко-культурный пласт характеристики мира людей средневековья, относящихся к поздней кыпчакской культуре.

Впервые на материалах памятника армяно-кыпчакского языка, раскрывается история функционирования Кыпчакского государства, его внешние и внутренние сношения, также распространение культуры и языка. Проводится культурно-лингвистический анализ языковой системы памятника. Новизной данной темы является концептуальная, историко-культурная, лингвистическая характеристика основных колоний людей средневековья Кыпчакской эпохи (XI-XV вв.). Также производится семантический анализ армяно-кыпчакского памятника судебных актов Каменец-Подольской Армянской общины.

Исторические сведения о кыпчаках, упоминаются в западных и восточных исторических источниках (английских, французских, итальянских, арабских, византийских и персидских авторов). Уже в XI веке кыпчаки занимали важные торговые пути, по которым